

ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી

(જન્મ : 4-11-1904, અવસાન : 14-1-1983)

રાજકોટ જિલ્લાનું વાંકાનેર તેમનું વતન હતું. તેઓ ફારસી-અરબી ભાષાના સ્નાતક હતા. પછી પૂનાની ખેતીવાડી કૌલેજમાંથી કૃષિ સ્નાતક થયા હતા. સ્વરાજની લડતના સૈનિક હતા. તેમણે ઉત્તમ ગ્રામસેવા કરી હતી. લોકભારતી ગ્રામ વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું. ‘વનસ્પતિ જીવનદર્શન’માં વનસ્પતિ જીવન વિશે સુંદર આલેખન છે. તો ‘વાડી પરનાં વહાલાં’માં વાડીનાં મનુષ્ય અને પ્રાણીઓનો હૃદયસ્પર્શી પરિચય છે. ‘મુસ્લિમોનો ધર્મ’ અને ‘આંગણાનો બગીચો’ તેમની પરિચય પુસ્તિકાઓ છે.

વાડી (ખેતર) પર નભનારા માણસોના જીવનમાં વાડી કેવી રીતે ઓતપ્રોત થયેલી હોય છે, તેમજ વાડી પર નભનારાં પશુ-પંખી-જનાવરોની સૃષ્ટિ પણ કેવી આત્મીય હોય છે એ આ પાઠમાં આલેખાયું છે. ઋતુ-ઋતુનાં અનાજ, ફળ અને એની સાથે જોડાયેલી આખી સૃષ્ટિ આ નિબંધમાં સર્જનાત્મક રીતે પ્રગટ થઈ છે. વાડીની દુનિયા કેવી ભરીભરી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય છે તેનું ચિત્ર રસિક રીતે આલેખાયું છે.

વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે ? જાણે નાનામોટા જીવોનું સંગ્રહસ્થાન. ઊંધઈનું બાંધકામ ને કીડીની કરામતો, કાંકીડાની લડાઈ ને સાપનાં યુદ્ધો, ધોયરાનું વિચિત્ર ગાન, મંકોડાની છાવણીઓ, ‘ભરવાડી’ના કાફલા, ગોકળગાયના ભપકા ને વીંછીનો ચિરસ્મરણીય ચરણસ્પર્શ. બધું દિનરાત ચારે કોર ચાલતું હોય છે. કોઈવાર આવું આવું નજરે ચડે ને એનું ધ્યાન ખેંચાય, પણ મોટે ભાગે માણસ એના કામમાં જ હોય !

વાડીમાં રહીએ તો દેડકાં તો ઘરમાં જ વસવાટ શોધતાં નજરે પડે. વાડમાં સર્પ-નોળિયા જ નહિ પણ કાળોતરા ને માંજરના જીવનમરણના સંગ્રામો ખેલાતા હોય છે. હાથ હાથનાં કણાં ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં, અળસિયાંનો ગોળો કરી આરોગતાં દેડકાં, નાનાં સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો, કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ધુવડ, શેરડીનાં શોખીન શિયાળ, ઈંડાં શોધતા ખેરખટ્ટા, મરઘીનાં બચ્ચાંને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉંદર જેમ જોવા મળે તેમ પશુઓને વળગતી જવાતો વીણતા બગલા, પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ, ઉંદરની વસ્તી પર અંકુશ રાખતા રાત્રી માંજરો વગેરે પણ ત્યાં જ રહેતા હોય છે.

દિવસના કોલાહલમાં જંતુ-જગતની ખબર ઓછી પડે, પણ રાતના શાંત નીરવ સમયે તો કંસારીથી લઈને તમરાંના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ જાય છે. શેઢાડી ને શેળા, વણિયલ ને જબાદિયાં, ઘોરખોદિયાં ને ભૂંડાં, હરણાં ને રોઝડાં તો દેખાવ દે, પણ ક્યારેક ને ક્યાંક તો દીપડા ને સિંહ, પણ દર્શન દઈ જતા હોય છે.

વાડીમાં રહેનારાં ને આવનારાંઓ આ રીતે ભાતભાતનાં હોય. ખેડૂતનું ખાસ ધ્યાન તો વધુ રંજાડે, વધુ કંઈ બગાડે એ તરફ હોય, બાકી આ જીવતી વાડીના જીવમાત્રને જોનાર બાળકો તો, ઢેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યાં છે, તેતર માદા કેટલાં બચલાં સાથે ફરે છે, બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે, ચીબરી ક્યાં ભરાઈને બેઠી છે, કાકીડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યો છે, સાપે કાંચળી ક્યાં, કેવડી મોટી કાઢી છે ને કૂતરાએ બખોલ ક્યાં ગાળી રાખી છે એ બધું એમની નજરમાં આવી જાય છે. ખરું જોતાં જીવનનો જે ખજાનો વાડીમાં ભર્યો હોય છે તેનાં એ પોતે પણ અગત્યના ભાગ જેવા જ છે.

દરેક ઋતુ પોતાના પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ લઈને આવે છે. કુદરતનો એક કારવાન - કાફલો આવે છે ને જાય છે, ને એ બધાં પોતાનાં હોય તેમ વાડી તેમને સૌને આશ્રય, આવાસ ને આકાર - આદ્લાદ આપે છે.

સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે. રાતે પણ ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂએ તો બાળકવાળી માતાની માફક જ ! એમની નિદ્રાએ જાગ્રત !

ને તોય વાડીમાં ‘ડાયરા’ જામતા હોય છે ને ‘જલસા’ થતા હોય છે. મોસમે મોસમની મોજ લોકો માણી જાય છે. મકાઈના ડોડાની મિજબાનીઓ ચાલતી હોય, આજુબાજુની વાડીના અડોશીપડોશી મિત્રો ભેગા થઈ જાય ને આમંત્રિતો પણ કૂંડાળામાં ભળી જાય. દૂબળાં લાકડાંની ને પાંખી કાથીની ખાટલીઓ ઉપર માનવંતા મહેમાનોને

બેસાડાય ને સ્વયંસેવકો (?) કાંટા ભેગા કરી લાવે. કોઈ બે સળી બાકસની અર્પણ કરે ને પછી તો ભુટ્ટા - પીળા ને પોણા કાળા - વહેંચવા માંડે !

પોંકનું ટાણું આવે ને એનો ય આનંદ લેવા કોઈ ચૂકે નહિ. માંડવીના ઓળા તો છેક સૂકી માંડવીમાંથી શેકેલ માંડવી મળે ત્યાં સુધી રાત્રે, મોડી રાત્રે ને વહેલી સવારે ચાલુ રહે. એ કોલસી ને રાખના ઢગલાને ય જતા-આવતા રસિયાઓ સાંઠીકડેથી ફંફોળતા જાય ને એક દાણો બચી ગયેલો મળી જાય તોય સંતોષ માને !

શંકાભર્યા મોલની પણ માંડવીઓ અસામાન્ય તો નહિ જ ! ચણા, પપૈયાં, જામફળ એ બધાંની પાર્ટીઓ નાની ને ખાનગી હોય ! ઘણે ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય. ચીજ લઈને પછીથી વાતવાતમાં કહી દઈએ તો દોષમુક્તિ થઈ જાય છે એ માન્યતા પણ સાવ ગઈ નથી.

ખાવાપીવાને જ માણસો મળે છે એવુંય નથી. વંઝી બાંધવા, નળિયાં ચડાવવા, ઘઉંના પાળા બાંધવા ને કોઈવાર તો સાંતીનું કામ, ઝાઝા હાથ માગતું કામ ને તાત્કાલિક ને ઝડપથી પતાવવાનાં કાર્યો કરી દેવાને લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ને ત્યારે કામ સાથે કિલ્લોલ થતો હોય છે.

ચિચોડો ચાલુ થાય ત્યારે ઘણે ભાગે સગાંવહાલાંઓ મદદે આવી જતાં હોય, એટલું જ નહિ અરસપરસની ઢાલવાળા ને મેળવાળા ખેડૂતોય શામેલ થાય. અને એ પ્રસંગને ઉકેલે છે.

જેમ કામની દોઢના દિવસો હોય છે તેમ નવરાશના ગાળાના દિવસો પણ ખાસ કરીને ચોમાસામાં આવી જાય છે. ત્યારે કદી નવરાશ ન ભાળનારા જુવાનો પણ ચોપાટ ઉપર જામતા હોય છે અને મોડી રાત સુધી હર્ષનાદો થતા સંભળાય છે.

ભજનની રાતો, ઠાકોરથાળી ને દાંડિયારાસની રાતો પણ સમૂહઆનંદની રાતો જ બની જાય છે, ગામ કરતાંય વાડી પર આ પ્રસંગો વધુ દીપી ઊઠે છે.

આ તો થયા ખાસ પ્રસંગો, પણ રોજિદાં કામોમાંય જ્યાં પાંચ માણસો ભેગાં કામ કરતાં હોય છે ત્યાં એકાદ આનંદી જીવડો સૌને ટોળ-ટીખળ-ચાળા-ગપસપ ને રમૂજથી મજા પીરસતો હોય છે. આ બધો આનંદ ન હોત તો અનેક એકધારાં ખેતીનાં અનિવાર્ય કામો ઢસરડો બની જાય !

(‘વાડી પરનાં વહાલાં’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

કાફલો સંઘ, ગતિ કરતો સમૂહ; ચિરસ્મરણીય હંમેશાં યાદ રહે તેવું; સંગ્રામ યુદ્ધ; રંજાડવું હેરાન કરવું; પદાર્થપાઠ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દ્વારા બોધ; આવાસ રહેઠાણ; ટિખળ મજાક; આહ્લાદ આનંદ, હર્ષ; સાંતી હળ; વંઝી બાંધવી ખપટિયાં બાંધવા; વણિયલ બિલાડી જેવું પ્રાણી

વિરુદ્ધાર્થી

લીલી સૂકી; ભપકો સાદગી; અંકુશ નિરંકુશ; પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ; કોલાહલ નીરવ

તળપદા શબ્દો

બચલાં બચ્યાં; કાળોતરો ફણીધર નાગ; માંજર બિલાડો; ઢાલ સામસામે મદદ કરવાની રીત; સાંઠીકડું સાંઠીનો નાનકડો કકડો; કામની દોઢ ખૂબ ઝાઝું કામ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) બાળકોની નજરમાં શું આવી જાય છે ?

(A) ઢેલે કેટલાં ઈંડાં મૂક્યાં છે તે

(B) બુલબુલે ક્યાં ને કેવો માળો કર્યો છે તે

(C) કાકીડાએ કેવા રંગો ધારણ કર્યા છે તે

(D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય

- (2) જંતુ-જગતનાં દર્શન માટે કયો સમય વધારે યોગ્ય છે ?
 (A) બપોરનો (B) બપોર પછીનો
 (C) દિવસના કોલાહલનો (D) રાતનો શાંત નીરવ સમય
- (3) કુદરતના કારવાન-કાફલાને વાડી શું આપે છે ?
 (A) આશ્રય અને આવાસ (B) આકાર અને આદ્લાદ
 (C) વાડી કશું જ આપતી નથી (D) ઉપરના (A) અને (B) બંને
- (4) વાડીમાં ક્યારેક ક્યારેક કયાં પ્રાણીઓનાં દર્શન થઈ જાય છે ?
 (A) શેઢાડી ને શેળાનાં (B) ઘોરખોદિયાં ને ભૂંડાંનાં
 (C) દીપડા ને સિંહનાં (D) વણિયલ અને જબાદિયાંનાં

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ચોમાસાના નવરાશના દિવસોમાં લોકો કઈ રીતે આનંદ મેળવે છે ?
 (2) ઝડપથી પતાવવાનાં કેવાં કેવાં કામ માટે, લોકો એકબીજાને ત્યાં જાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વાડીના જલસાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 (2) “વાડીની લીલી દુનિયા વચ્ચે કેટકેટલાં જગત હોય છે !” - આ વાક્યની પાઠના આધારે ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પક્ષીઓની માહિતી મેળવો તથા એના આધારે ક્વિઝ ગોઠવો.
- આ પાઠમાં વર્ણવેલાં પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવી એનો અંક બનાવો.
- તમારા પરિવાર સાથે ગામ/જંગલમાં જઈ રાત્રિરોકાણ કરો.
- જયમલ્લ પરમાર, બંસીધર શુક્લ, મીનપિયાસી જેવા લેખકોનાં પક્ષીઓ વિશેનાં પુસ્તકો મેળવી પ્રાણી-પક્ષીઓની માહિતી મેળવો.
- ઘર આંગણનાં પક્ષીઓ, પાલતુ પ્રાણીઓ, જીવજંતુની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “સવારથી સાંજ સુધી વાડી પર કામ, કામ ને કામ ચાલતું જ હોય છે.”

કામની વ્યસ્તતા બતાવવા અહીં ‘કામ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે. વળી સમાન કે અસમાન કક્ષાના શબ્દો વચ્ચે અલ્પવિરામ મુકાય અને છેલ્લો શબ્દ મુકાય તે અગાઉ ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાય છે વળી ‘અને’ કે ‘ને’ મુકાતાં, ત્યાં અલ્પવિરામ મુકાતું નથી તેની પણ નોંધ લો.

- “રાતે ઢોરને માટે ચીવટવાળા હોય તે સૂએ તો બાળકવાળી માતાની માફક જ !”

ખેડૂતો પશુઓની કાળજી રાખનારા હોય છે એ બાબત અહીં ઉપમા અલંકારથી દર્શાવાઈ છે જે ખેડૂતોની પશુ પ્રત્યેની મમતા વર્ણવે છે.

● “...ઘણે ભાગે એકાદ સાહસિકની સફરનાં ફળ જ એ હોય.” વ્યાજસ્તુતિ અલંકારથી અહીં ગ્રામ વાતાવરણ આલેખાયું છે. અરસપરસની વાડીનાં ફળ ચોરીછૂપીથી પાડી લાવી ચૂપચાપ મિજબાની માણે પણ એ માટે હિંમત જોઈએ એમ અહીં વ્યંગ થયો છે.

● વિવિધ પ્રકારના જીવોનું ટૂંકમાં કેવું સરસ શબ્દચિત્ર આલેખાયું છે તે જુઓ...

- હાથ હાથનાં કણા ચાંચેથી પૂરા કરતાં લલેડાં
- અળસિયાનો ગોળો કરી આરોગતાં દેડકાં
- નાના સસલાંથી ફાટફાટાં પેટ ભરી પગદંડી પર સૂતા સર્પો
- કાગડાઓ વચ્ચેથી માર્ગો કાઢતા ધુવડ.
- શેરડીના શોખીન શિયાળ
- ઈંડાં શોધતાં ખેરખટ્ટા
- મરઘીનાં બચ્ચાંને ચોરીને ઘરભેગા - દરભેગા કરતા ઉંદર
- પાકને બગાડતી ઈયળો સાફ કરતાં પક્ષીઓ.

લેખકો શબ્દ દ્વારા ચિત્ર સર્જતા હોય છે. એથી જાણે તે ચિત્ર જેવું પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તે ખૂબીને સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈ પણ કાર્ય આનંદથી કરવામાં આવે તો તે કામનો બોજ કે તેનું ભારણ નથી લાગતું. તે કામ વેઠ બનવાને બદલે આનંદપર્વ બની જાય છે. જીવનનો સાચો આનંદ કોને કહેવાય ? તે ક્યાંથી મળે ? કેવી રીતે મળે તે પ્રસ્તુત પાઠના પ્રસંગો રજૂ કરી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

જીવ, જંતુ, પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીની વિવિધતાસભર, વિશાળ અને આશ્ચર્યજનક દુનિયા વિશે વિદ્યાર્થીઓમાં રસ ઊભો થાય તે રીતે એકમ રજૂ કરવું.

શહેરમાં જ રહેનાર બાળકોને પ્રસ્તુત પાઠમાં ઉલ્લેખાયેલાં કેટલાંય નામો વિશે શક્ય છે કે ખબર ન પણ હોય તેથી શિક્ષકે તે બધા વિશે થોડી માહિતી આપી તેનાથી પરિચિત કરવા.

વાડીમાં રહેવાની મજા અને માધુર્યથી, તેની મૌલિકતા અને આત્મીયતાથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી પ્રકૃતિ સાથેનો વિદ્યાર્થીઓનો નાતો વધુ મજબૂત બને તે માટે પ્રેરવા.

સાદું, સાહજિક અને ગ્રામજીવન પણ જુદી સમૃદ્ધિથી ભરેલું હોય છે તેનો અહેસાસ કરાવવો.

ગ્રામજીવનમાં સામાજિક અને ખેતીનાં કેટલાંક કામ એવાં હોય છે જેમાં વધુ માણસોની જરૂર પડે છે. તેવા સમયે સૌ ગામજનો એકબીજાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી જોડાય છે અને તેને સારી રીતે, સમયસર પાર પાડે છે. આ ગ્રામ સંસ્કૃતિ છે. શહેરોમાં રહેતા માણસોની માનસિકતા જુદી અનુભવાય છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી સંસ્કૃતિનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી આત્મીયતા, સહકાર, સહયોગ, મદદ અને ફરજની સાથે માનવતા અત્યંત અનિવાર્ય છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

સમૂહજીવન અને તેમાંથી મળતો આનંદ માણવા માટે તહેવારો, મેળાવડા, પ્રસંગો કે પછી વાડીમાં ગોઠવાતા જલસા, મકાઈ ડોડા, લીલી મગફળીનો ઓળો, જુવારનો પોંક, માટલામાં તૈયાર થતું ઊંધિયું - આ બધી ઉજાણીઓથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

